

Jacek Woźny

Instytut Archeologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Problemy ochrony i rewitalizacji zabytków archeologicznych w Bydgoszczy

Problems with Protection and Revitalization of the Archaeological Monuments in Bydgoszcz

Słowa kluczowe: Bydgoszcz, archeologia, ochrona, rewitalizacja

Key words: Bydgoszcz, archaeology, protection, revitalization

ZARYS TREŚCI. Na obszarze Bydgoszczy od XIX w. do chwili obecnej rozpoznano około 600 stanowisk archeologicznych. W centrum miasta znajdują się pozostałości zamku i osadnictwa średniowiecznego. W dzielnicach Prądy, Miedzyń, Jachcice, Brdyujście, Czersko Polskie i Fordon zlokalizowane są stanowiska z pradziejów, średniowiecza i okresu nowożytnego. Wszystkie objęte są ochroną konserwatorską zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków oraz w oparciu o wytyczne „Studium zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszczy”. Oprócz ochrony współcześnie wielką rolę odgrywa ożywianie zabytków na potrzeby społeczeństwa i turystyki. W Bydgoszczy dobrym tego przykładem są rekonstrukcje i pokazy historyczne wokół średniowiecznych i nowożytnych fortyfikacji.

ABSTRACT. Within the area of Bydgoszcz there have been recognized over 600 archaeological sites. In the city center there are remains of a castle and mediaeval settlement. In such quarters of Bydgoszcz as Brdyujście, Fordon, Jachcice, Czersko Polskie, Miedzyń and Prądy there are sites of prehistory, medieval and modern times. All of them are covered by the conservation and preservation of historical monuments in accordance with the Protection of Historical Monuments Act and Bydgoszcz Spatial Development Study. Apart from the protection of historical monuments, reviving the antiquities to satisfy the needs of the modern society and tourism is also of great importance. In Bydgoszcz, a great example of that are reconstructions and historical displays held around mediaeval and modern fortifications.

Początki badań archeologicznych na terenie Bydgoszczy sięgają 2. połowy XIX w. W 1880 r. utworzono w mieście niemieckie stowarzyszenie historyczne, którego członkowie przyczynili się do zgromadzenia różnorodnych zabytków historycznych i archeologicznych z regionu bydgoskiego. Przeprowadzili oni pierwsze wykopaliska grodów, cmentarzysk oraz osiedli z okresu przedlokacyjnego, m.in. w Zamczysku, Pawłówku, Prądach, Okolu, Czersku Polskim i Łęgnowie (Ohlhoff, 1995). W okresie dwudziestolecia międzywojennego zadania pozyskiwania i przechowywania zabytków wypełniało Muzeum Miejskie w Bydgoszczy. W 1929 r. przebadano cmentarzysko z epoki brązu w dzielnicy Bielawki, w 1932 r. prowadzono prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym stanowisku w Wyszogrodzie, natomiast w 1938 r. na terenie grodu w Zamczysku. Po II wojnie światowej, w 1953 r. utworzony został dział Archeologiczny Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy. Wykopaliskami objęto Wyszogród (1958–1960), Jachcice i Czersko Polskie (początek lat 60.), Pałcz (1965) i Brdujście (1968). W 1992 r. powołano Zespół do Badań Dziejów Bydgoszczy, który rozpoznał strefy osadnicze średniowiecznego miasta: gród, zamek, rynek z zapleczem działek lokacyjnych, mury miejskie, kościół św. Idziego oraz Wyspę Młyńską z relikdami mennicy. Do 2000 r., dzięki badaniom Archeologicznego Zdjęcia Polski, zamknięto podstawową bazę informacyjną dotyczącą obecnie blisko 600 stanowisk archeologicznych na obszarze Bydgoszczy (Woźny, 2003). W ostatnich latach nową tendencją stało się intensywne przebudowywanie centrum miasta. Towarzyszyły mu nadzory konserwatorskie nad pracami ziemnymi w obrębie wcześniej odkrytych stanowisk przy ulicach Grodzkiej, Pod Blankami, Mennica i innych (Siwiak, 2005).

Zgromadzone przez wiele lat informacje o dziedzictwie archeologicznym Bydgoszczy rozpatrywać należy w ujęciu przestrzennym. Dzięki temu zarysowują się najważniejsze koncentracje zabytków, uzasadniające wyznaczanie określonych stref ochronnych i potencjalnych obiektów do rewitalizacji. Całość zebranych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Bydgoszczy wiadomości pozwala na wytyczenie kilku skupień (ryc. 1). Obejmują one: centrum miasta z zespołem grodowo-zamkowym i osadnictwem lokacyjnym z przedmieściami, skupiska stanowisk w Brdujściu, Fordonie, Pałczu, Czersku Polskim i Jachcicach, obszar Miedzynia i Prądów oraz grupę stanowisk usytuowanych wzdłuż Brdy (Dygaszewicz, 1994).

Pierwsza z wymienionych koncentracji zabytków archeologicznych zajmuje teren współczesnego centrum Bydgoszczy – Stare Miasto i bezpośrednio przylegające do niego rejony śródmieścia (ryc. 1–A). Dane archiwalne nie dowodzą intensywnego zasiedlania tego obszaru w pradziejach poza pojedynczymi znaleziskami z neolitu i epoki brązu. Wczesna epoka żelaza reprezentowana jest przez groby kultury pomorskiej z Wyspy Młyńskiej, okolic kościoła Klarysek i ul. Dworcowej (Potemski, 1963). Dopiero od 1. połowy XI w. zainicjowany został rozwój ośrodka grodowego w sąsiedztwie dzisiejszych ulic: Grodzkiej, Bernardyńskiej i Przy Za-

mczysku (Chudziak, 1994). Częściowo czytelne są relikty początkowej fazy rozwoju miasta lokacyjnego. Należą do nich ślady średniowiecznej architektury murowanej (ulice: Jana Kazimierza, Pod Blankami, Zaulek, Grodzka, Mostowa, Stary Rynek), układy warstw osadniczych z zabudową drewnianą, archeologiczne pozostałości konstrukcji Bramy Kujawskiej i Poznańskiej, murów obronnych i Mostu Farnego (Grochowski, 2007). Na Wyspie Młyńskiej pod ziemią zachowały się nawarstwienia po królewskiej mennicy, działającej tu od XVI do połowy XVII w. (Świątkiewicz-Siekierska, Woźny 1994.). Na Przedmieściu Kujawskim odkryto fundamenty kościoła św. Idziego z XIII w., elementy średniowiecznej nekropolii oraz zespołu klasztornego Bernardynów (Wiewióra, 1994). Mniej informacji archeologicznych dotyczy Przedmieścia Gdańskiego, gdzie rozpoznano zespół poklasztorny Klarysek z cmentarzem przykościelnym, skarby XV-wiecznych monet, fragment innego cmentarzyska szkieletowego w sąsiedztwie Urzędu Wojewódzkiego (Dygaszewicz, 1994, s. 22) oraz ostatnio piec garncarski z licznymi późnośredniowiecznymi naczyniami (Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Bydgoszczy).

Drugie skupisko stanowisk archeologicznych poza Starym Miastem obejmuje obszar Brdujūscia i Wyszogrodu (ryc. 1-B). W jego skład wchodzi przede wszystkim dwa cmentarzyska kultury pomorskiej z wczesnej epoki żelaza oraz cztery nekropole późnolateńskie z grobami podkoszowymi (Woźny, 2003). W okolicy Wyszogrodu znajduje się skupienie osadnicze związane z funkcjonującym tu we wczesnym średniowieczu grodem, cmentarzyskiem i drewnianym kościołem (Rauhut, Rauhut, Potemski, 1962). Trzecia koncentracja znalezisk archeologicznych pochodzi z Fordonu i sąsiedniego Pałcza (ryc. 1-C). Należą do niej zabytki datowane od epoki kamienia do późnego średniowiecza. W okolicy Pałcza zarejestrowano obozowiska paleolityczne i mezolityczne, osady z neolitu i epoki brązu, ślady osadnictwa z okresu rzymskiego i wczesnego średniowiecza (Woźny, 1998). Czwarta koncentracja stanowisk archeologicznych obejmuje obszar Czerska Polskiego (ryc. 1-D). Najstarsze spośród 40 punktów osadniczych są obozowiska z późnego paleolitu i mezolitu. Bogato reprezentowana jest źródłowo neolityczna kultura pucharów lejkowatych. Z Czerska Polskiego pochodzą także zabytki wczesnobrązowe i łużyckie. Do okresu średniowiecznego zaliczają się liczne militaria, jak miecz typu wikińskiego i groty oszczepów. Na wysoczyźnie ponad Brdą odkryto również cmentarzysko z XI-XIII w., pozostałości osady i strażnicy broniącej przejścia przez rzekę i połączenia z Wyszogrodem (Dygaszewicz, 1994). Piąte znaczące skupienie stanowisk archeologicznych leży w Bydgoszczy-Jachcicach (ryc. 1-E). Wśród kilkunastu punktów osadniczych spotykamy tam obozowiska późnopaleolityczne i mezolityczne, osady kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych. Zarejestrowano też ślady osadnictwa kultury łużyckiej oraz zabytki wczesnośredniowieczne. W ich pobliżu na zachodnim brzegu Brdy przebiegają tzw. Wały Kujawskie, podłużne umocnienia obronne z wczesnego średniowiecza (Dygaszewicz 1994, s. 23-24). Poza głównymi koncentracjami rozrzucone znaleziska archeolo-

giczne pochodzą z Prądów, Miedzynia i Piasków (ryc. 1–F). Wzdłuż Brdy do jej ujścia w Wiśle rejestrowano skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu, a także cmentarzyska i pojedyncze groby kultury łużyckiej, pomorskiej oraz wielbarskiej (Woźny, 2003).

Potencjał dziedzictwa archeologicznego Bydgoszczy wymaga przede wszystkim odpowiedniej ochrony. Podstawę prawną w tym zakresie tworzą dokumenty o randze europejskiej, krajowej i regionalnej. Europejska Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego z dnia 16 stycznia 1992 r. wskazuje, że dziedzictwo archeologiczne winno obejmować struktury, konstrukcje, zespoły architektoniczne, tereny eksploatowane, przedmioty ruchome, zabytki innych typów wraz z ich kontekstem, zarówno na lądzie, jak i w wodzie. Każda ze stron Konwencji zobowiązała się zabiegać o pogodzenie i łączenie potrzeb archeologii z wymogami planów zagospodarowania terenu. Postanowiono zapewnić wsparcie dla badań archeologicznych, w szczególności poprzez podejmowanie odpowiednich kroków zapewniających, iż większe publiczne czy prywatne plany inwestycyjne uwzględnią z funduszy publicznych bądź prywatnych pokrycie całości wszelkich kosztów koniecznych działań archeologicznych (Kobyliński red., 1998). Do norm europejskich dostosowana została w Polsce Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, obejmująca również dziedzictwo archeologiczne. Określiła ona formy i zakres ochrony zabytków, finansowanie prac konserwatorskich i restauratorskich przy zabytkach, a także organizację ich ochrony. Bez względu na stan zachowania, opiece podlegają zabytki archeologiczne, będące w szczególności: pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyskami, kurhanami, relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej. Podstawowymi formami ochrony zabytków są: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (Dziennik Ustaw z 2003 r., Nr 162, poz. 1568). Wytyczne na ten temat zawiera również Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, uwzględniająca wymagania ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego. Uzgodnienia planów następują z właściwym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków (Dziennik Ustaw z 2003 r., Nr 80, poz. 717).

W przypadku Bydgoszczy zagadnienia ochrony regionalnego dziedzictwa archeologicznego włączono do „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszczy”, przyjętego Uchwałą z dnia 27 kwietnia 2005 r. Podstawowym elementem wytycznych konserwatorskich jest w nim wyznaczenie stref ochronnych wokół zabytków w oparciu o analizę stanu istniejącego, przekazów historycznych, kartograficznych i ikonograficznych. Wyróżniono trzy typy stref ochronnych, w zależności od rangi występujących w nich zabytków. Strefa „AW” ścisłej ochrony archeologicznej objęła tereny o rozpoznanej zawartości reliktdów archeologicznych, posiadające własną formę krajobrazową, jak np. grodziska. Zakazano w niej wszelkiej działalności budowlanej niezwiązanej bezpośrednio z rewaloryzacją terenu. Na obszarze Bydgoszczy strefa „AW” wyznaczona zo-

stała dla grodziska w Zamczysku i fordońskim Wyszogrodzie także dwóch odcinków tzw. Wałów Kujawskich. Pozostałe tereny o rozpoznanej na podstawie badań zawartości ważnych relikwów archeologicznych objęła strefa „W”. Wszelka działalność inwestycyjna w jej obrębie musi być poprzedzana badaniami archeologicznymi na koszt inwestora. Zakres prac określa się przy uzgadnianiu projektu budowlanego. W Bydgoszczy wyznaczono ponad 80 stref „W”, które chronią pojedyncze ważne stanowiska archeologiczne lub ich zespoły. Trzecim typem prewencji konserwatorskiej objęto strefę „OW” obserwacji archeologicznej. Wewnątrz niej działalność inwestycyjna musi być dokonywana pod nadzorem archeologicznym. W razie stwierdzenia nawarstwień kulturowych prace budowlane powinny być przerwane i przeprowadzone ratownicze badania archeologiczne. Strefa „OW” wyznaczona została głównie w pobliżu Brdy (Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszczy, uchwalone Uchwałą Nr XLVI/980/05 z dnia 27 kwietnia 2005 r.).

Wieloletnie tradycje bydgoskiego ośrodka muzealno-konserwatorskiego doprowadziły do rozpoznania kilkuset stanowisk archeologicznych objętych jednolitym programem ochronnym. Zarządzanie zasobami archeologicznymi może być opisane jako proces cykliczny, oparty na dokumentowaniu i rejestrowaniu, po których następują etapy inwentaryzacji, szacowania znaczenia, selekcji, ochrony, konserwacji i w końcu interpretacji, syntezy i raportu, polepszające ogólną wiedzę oraz konkretne wsparcie publiczne dalszych badań (Willems 1998). Wzbudzanie społecznej świadomości potrzeby ochrony dziedzictwa archeologicznego wynika z odpowiednio szerokiej prezentacji walorów zabytkowych na płaszczyźnie turystycznej (Kobyliński, 1998). Obok wartości naukowej stanowiska archeologiczne mają potencjalną wartość ekonomiczną jako zasoby dla turystyki kulturowej. Wnioski takie sformułowano wcześniej na zachodzie Europy. We Francji, przy drodze w pobliżu Dijon stworzono Archéodrome, w zgodzie z polityką rekreacji na autostradzie i rozwoju zainteresowań. W Xanten, w Niemczech jako ważny aspekt zwiedzania stanowiska archeologicznego zorganizowano imprezy kostiumowe, a nawet koncerty muzyki pop i folk. W Holandii park tematyczny Archeon założono w 1993 r. specjalnie dla rynku turystycznego. W wyżynnym regionie Szkocji (Grampian) zainwestowano znaczne sumy z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w utworzenie archeologicznego parku tematycznego Archeolink w celu zapewnienia miejsc pracy na terenach wiejskich o wysokim bezrobociu. Rekonstrukcje ożywiane multimedialnie są w wielu krajach nieocenionym sposobem docierania do różnych grup społecznych i dostarczania im wszechstronnych inspiracji (Blockley, 1998).

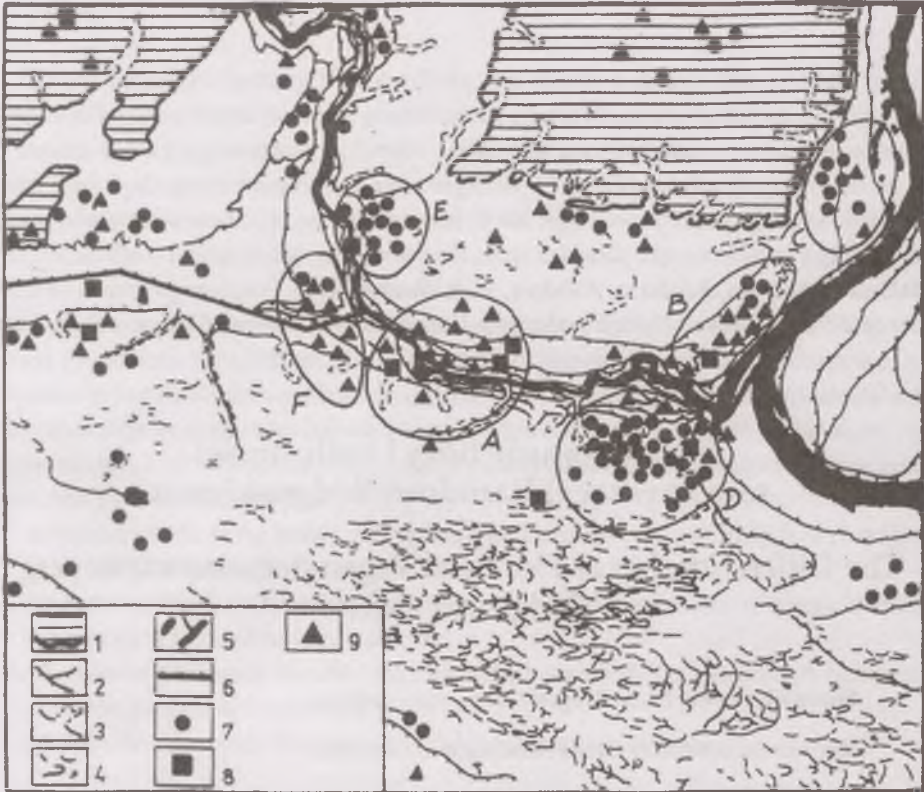
Na tle doświadczeń innych krajów europejskich z pewnym opóźnieniem upowszechnia się rewitalizacja stanowisk archeologicznych w Polsce. Największą popularność w tym względzie uzyskały festyny prehistoryczne we Wrocławiu, Biskupinie, Liwie, Ogrodzieńcu, Wolinie, Nowej Słupi, Starachowicach i Kaliszu (Kaczyński, 2006). Ożywianie zabytków archeologicznych w Bydgoszczy nie dorównuje jeszcze współczesnym tendencjom muzealnym i konserwatorskim. Namiastkę

popularyzacji wiedzy archeologicznej stanowią nazwy miejscowe, jak ulica Łużycka, przy której w 20-leciu międzywojennym odkryto i zbadano wielkie cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z epoki brązu. Znacznie lepsza jest sytuacja w odniesieniu do zabytków średniowiecznych i nowożytnych. Skansen murów obronnych Bydgoszczy eksponuje fragment umocnień odsłoniętych podczas badań wykopaliskowych w 1996 r. przy ulicy Pod Blankami 8. W ostatnim czasie zrodził się zamysł ustawienia w miejscu bydgoskiego grodu i zamku u zbiegu ulic Grodzkiej i Przy Zamczysku przestrzennej instalacji, której głównym elementem byłby wykonany w dużej skali model bydgoskiej warowni, umieszczony w oświetlonej, trwałej, przezroczystej kopule na kamiennej podstawie (Grochowski, 2007).

Najbardziej spektakularną rekonstrukcją i rewitalizacją zabytkowych budowli fortyfikacyjnych przeprowadzono w ramach archeologii wojennej na fragmencie umocnień Przedmościa Bydgoskiego z II wojny światowej, w okolicy Zielonczyzna i Kruszyna nad Kanałem Bydgoskim. Zespół kilkunastu betonowych polskich schronów powstał w połowie 1939 r. Uczestniczyły one krótko w walkach podczas kampanii wrześniowej, następnie popadły w ruinę i zapomnienie. W latach 2004–2005 na linii umocnień przeprowadzono pierwsze badania archeologiczno-architektoniczne. W oparciu o wyniki prac wykopaliskowych przystąpiono do budowy skansenu historyczno-wojskowego, eksponującego fragment polskiej linii obronnej z września 1939 r. Docelowo rekonstrukcja obejmie żelbetowy schron obserwacyjny, odbudowany schron drewniano-ziemny oraz kilkadziesiąt metrów okopów ze stanowiskami strzeleckimi. Równolegle tworzona jest oznakowana trasa turystyczna po umocnieniach Przedmościa Bydgoskiego. Szlak długości 10 km prowadzi przez najsilniej ufortyfikowany fragment pozycji obronnej, rozciągający się między Kruszynem a Osówcem. Znajduje się tu 17 żelbetowych schronów bojowych o zróżnicowanej konstrukcji, przeznaczeniu i stanie zachowania. Pomiedzy nimi rozmieszczono tablice informacyjne, zawierające obszerną notę historyczną, jak również wybór planów i fotografii obrazujących przebieg działań bojowych na tym obszarze. Okazjonalne wprowadzenie do akcji grup rekonstrukcji historycznej odtwarzających sceny walk wrześniowych dopełni w przyszłości optymalnie proces rewitalizacji zabytków (Grochowski, 2007). Podobnie przypomnienie wojen krzyżackich i potopu szwedzkiego na tle krajobrazu staromiejskiego Bydgoszczy stanowi szansę ożywienia rodzimego dziedzictwa archeologicznego.

Literatura

- Blockley M., 1998, *Spółeczny kontekst rekonstrukcji archeologicznych*, [w:] *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie*, Warszawa, s. 72–91.
- Chudziak W., 1994, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Bydgoszczy*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, s. 57–70.
- Dygaszewicz E., 1994, *Ze studiów nad zasiedleniem mezoregionu bydgoskiego w pradziejach i czasach historycznych w świetle dotychczasowych badań*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, s. 17–40.
- Grochowski R., 2007, *Szlakiem fortyfikacji dawnej Bydgoszczy*, Bydgoszcz.
- Kaczyński I., Kaczyński T., 2006, *Polska. Festyny, turnieje, złoty, jarmarki*, Warszawa.
- Kobyliński Z. (red.), 1998, *Międzynarodowe zasady ochrony i konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, Warszawa.
- Kobyliński Z., 1998, *Polska: ochrona dziedzictwa archeologicznego*, [w:] *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie*, Warszawa, s. 259–276.
- Ohlhoff G., 1995, *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy (Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg)*, „Kronika Bydgoska”, t. XVI, s. 109–112.
- Potemski C., 1963, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoszcz.
- Rauhut L., Rauhut J., Potemski C., 1962, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1960 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28, z. 3, s. 251–259.
- Siwiak W., 2005, *Nowe ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego na archeologicznej mapie Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. XXIV, s. 13–34.
- Świątkiewicz-Siekierska B., Woźny J., 1994, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie dawnej mennicy w Bydgoszczy, stanowisko 3*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, s. 111–134.
- Wiewióra M., 1994, *Ze studiów nad kościołem św. Idziego w Bydgoszczy*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, s. 71–104.
- Willems H., 1998, *Holandia: zarządzanie dziedzictwem archeologicznym*, [w:] *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie*, Warszawa, s. 206–218.
- Woźny J., 1998, *Środowisko i zmiany osadnicze w pradziejach regionu bydgoskiego (osadnictwo wielokulturowe na stanowisku 123 w Bydgoszczy-Pałczu)*, „Prace Komisji Historii BTN”, t. 16, s. 9–24.
- Woźny J., 2003, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, Toruń.

Ryc. 1. Stanowisko archeologiczne na obszarze Bydgoszczy

1 – wysoczyzna morenowa, 2 – krawędzie teras, 3 – dolinki boczne, parowy, 4 – wydmy i pola przewianych piasków, 5 – sieć hydrograficzna i zbiorniki wodne, 6 – kanał żeglowny, 7 – osady i obozowiska, 8 – skarby, 9 – cmentarzyska, A-F – skupienia stanowisk archeologicznych.